

ВИСОКА ПОСЛОВНА ШКОЛА
СТРУКОВНИХ СТУДИЈА – БЛАЦЕ
Часопис из области економије, менаџмента и
информатике „БизИнфо“
Број 5/2012, стр. 53 - 67
Адреса: Краља Петра I, бр.70, 18420 Блаце

КВАЛИТЕТ КАО ФАКТОР ПОВЕЋАЊА КОНКУРЕНТНОСТИ ПРИВРЕДЕ И ОЧУВАЊА ЖИВОТНЕ СРЕДИНЕ

QUALITY AS FACTOR OF THE INCREASE OF ECONOMY COMPETITIVENESS AND THE PRESERVATION OF LIVING ENVIRONMENT

Марко Гашић
Јелена Симић
Горан Перић

Висока пословна школа струковних студија Блаце

Резиме: Значај квалитета, који је као фактор конкурентности у фокусу економске теорије и праксе од шездесетих година двадесетог века, не јењава ни на почетку двадесетпрвог века. Интересовање за квалитет све више расте како на страни понуде, тако и на страни тражње. Осим тога, квалитет се у савременим условима пословања сматра фактором опстанка и развоја сваког предузећа који битно опредељује конкурентску способност, успешност и виталност привреде у целини. Предузећа постају све одговорнија и производе еко производе који доприносе очувању животне средине и повећању конкурентности привреде у целини.

Кључне речи: конкурентност, еко менаџмент, еко производи, одрживи развој

Abstract: The significance of the quality which as a factor of competitiveness has been in the very focus of economic theory and practice since the 60's of 20th century doesn't abate at the beginnings of 21st either. The interest in the quality is more and more increasing on the side of supply as well as on the side of demand. Moreover, the quality in contemporary business conditions is believed to be a

survival and developement factor of every company which essentially determines competitive capability, efficiency and vitality of economy as a whole. Companies are becoming more and more responsible and they are manufacturing eco-products which contribute to the preservation of the living environment and the increase of economy competitiveness in general.

Key words: *competitiveness, eco-management, eco-products, sustainable development*

1. УВОД

Индустријски, односно шире посматрано, економски развој и рационално управљање природним ресурсима, представљају комплементарне циљеве глобалног развоја. Без адекватне заштите животне средине, развој би био угрожен док би, без привредног развоја, свака политика заштите животне средине унапред била осуђена на неуспех. Међутим, недвосмислено је, да је управо привредни а, пре свега, индустријски развој, узроковао озбиљне еколошке штете. Ови негативни ефекти могу бити умањени једино ефикасном еколошком политиком, а раст друштвеног производа може да обезбеди средства за побољшања у управљању заштитом животне средине.¹

У ширем смислу основни циљеви увођења и примене система управљања и контроле заштите животне средине усклађени су са укупним циљевима ЕУ у области хармоничног и усклађеног економског и друштвеног развоја. Ово се посебно односи на организације које се баве делатношћу чији је утицај на животну средину значајан. Посебно треба нагласити да је један од циљева ЕМАС остваривање услова за обезбеђивање адекватног и правовременог информисања јавности о стању животне средине и утицају организација на нарушавање и заштиту животне средине.

Постепено се повећава друштвена свест о важности очувања животне средине и предузећа улажу све веће напоре како би показали да су друштвено одговорна и да решавају еколошке проблеме како би задовољили захтеве потрошача и омогућили очување животне средине.

¹ Бошковић, Г., *Управљање квалитетом у индустрији*, Ниш, 2004, стр. 152

2. УПРАВЉАЊЕ КВАЛИТЕТОМ ЖИВОТНЕ СРЕДИНЕ У ФУНКЦИЈИ ЗАШТИТЕ ОД НЕГАТИВНОГ УТИЦАЈА ПРИВРЕДНИХ ДЕЛАТНОСТИ

Циљ управљања квалитетом животне средине представља комплекс међусобно равноправних циљева од којих нарочито треба истаћи:² 1) заштиту средине од негативног утицаја привредних делатности, нарочито индустрије; 2) спречавање штета, које могу бити нанесене животној средини непредвиђеним дејством на њену структуру и квалитет и 3) активно мењање животне средине за потпуније задовољење потреба развијеног друштва, садашњих и будућих поколења.

Веза између квалитета основних делова животне средине и квалитета у индустрији, може се посматрати кроз четири фазе:³

Прва фаза (период до 1900. године) одвијала се у прединдустријском добу, када поремећаји у природној равнотежи проузроковани загађењем нису били великих размера и природа је могла сама да регулише еколошке поремећаје. У овој фази није постојало знање о потенцијалним еколошким катастрофама. Нови производи су углавном задовољавали само основне човекове потребе.

У *другој фази* развоја (период од 1900-1950. године) поремећаји у природи настају због индустријализације која доноси нове производе и нове технологије (такозване прљаве технологије, у том тренутку профитабилне, али велике загађиваче). Природа више није у стању да сама регулише ове поремећаје. Свесност друштва о еколошким проблемима је минимална, као и њихове реакције на ове проблеме.

Трећу фазу (период 1950 - 1980. године) карактеришу експанзија у индустрији и велики еколошки поремећаји. Количина отпадног материјала неконтролисано расте, те се јављају први знаци

² Љешевић, М., *Систем управљања квалитетом животне средине*, Директор, бр. 4-5, Београд, 1995, стр.118

³ П. Андре, Митровић Ж., *Основе модела еколошког система*, Београд, 1996, стр. 63-64

еколошких катастрофа. У овој фази почињу да се дефинишу параметри квалитета производа и технолошких процеса и квалитет основних делова животне средине, као и развој система квалитета, кроз контролу квалитета. Развијене земље света, пре свих САД, доносе прве законе о заштити човекове средине и поопштравају контролу свих врста загађења.

У *четвртој фази* (период од 1980. до данас), економски развијене земље Запада, а посебно САД, развијају законску нормативу, те се загађена земљишта, реке и језера полако враћају у природно стање.

Еколошки менаџмент и наука о квалитету све више добијају на значају. Такозване прљаве технологије се све више замењују еколошки чистим технологијама и имају значајну улогу у преласку на стратегије одрживог развоја.

Еколошки менаџмент се у потпуности уклапа у повељу о одрживом развоју а његов предмет посматрања су предузећа која несумњиво имају велике користи од примене екоменаџмент система у пракси а као најзначајније предности се наводе: смањење вероватноће еколошких инцидената, побољшање општег имиџа предузећа и његовог положаја на тржишту, смањење трошкова производње, задовољење захтева купаца, поштовање законских прописа, интензивирање инвестирање и друге предности.

На глобалном нивоу су основане многе агенције које се баве заштитом животне средине и одрживим развојем а једна од значајнијих је свакако ЕЕА- Европска агенција за заштиту животне средине

ЕЕА је основана 1990. године, уредбом савета ЕУ, а амандманима 1999. године. Циљ оснивања је да се обезбеди институционална подршка активностима ЕУ у области заштите и унапређења животне средине. Приоритетан задатак ЕЕА је прикупљање објективних података и информисање о стању животне средине у државама чланицама ЕУ, али и у државама кандидатима за придруживање заједници.

Одговорност предузећа за очување животне средине је проширена са циклуса производње на укупан животни циклус производа увођењем принципа „загађивач плаћа“. Овај принцип подразумева да загађивач плаћа накнаду за загађивање животне средине када својим активностима проузрокује или може проузроковати оптерећење животне средине, односно ако производи, користи или ставља у промет сировину, полупроизвод или производ који садржи штетне материје по животну средину. Такође, све више се врши притисак на предузећа да приступе увођењу система управљања заштитом животне средине и његовом сталном усавршавању.

ЕМС - Систем управљања заштитом животне средине усаглашен је са захтевима стандарда ISO 14001:2004 и представља начин на који предузеће јасно показује свој допринос у заштити животне средине путем контроле утицаја својих активности, производа или услуга на животну средину, а у складу са својом политиком и циљевима заштите животне средине. Овај систем омогућава да предузеће установи и оцени ефикасност поступка за утврђивање политике и циљева заштите животне средине, да постигне усаглашеност са њима и да другима покаже ту усаглашеност.

Систем управљања заштитом животне средине је неком предузећу потребан пре свега због стицања поверења корисника да постоји обавеза управљања заштитом животне средине која се може приказати, одржавања добрих односа са јавношћу и друштвеном заједницом, повећања угледа и удела на тржишту при чему је посебно значајно међународно тржиште, побољшавања управљања трошковима, уштеда улазног материјала и енергије, олакшавања добијања дозвола и енергије, подстицања развоја и заједничког коришћења решења у области заштите животне средине као и побољшања односа између делатности и владе.

Свако предузеће би требало да настоји да се, у складу са својим могућностима и циљевима, уклопи у стратегију одрживог развоја и да менаџмент предузећа прилагоди томе. Разматрајући искуства иностраних предузећа која су била у сличној позицији, потребно је истаћи опције које се у том смислу нуде. Савремена наука о менаџменту препознаје и нуди четири основна става која

предузеће може да заузме како би постало осетљивије на питање животне средине:⁴

- *Легални став*- подразумева да ће предузеће добровољно и без поговора примењивати све законе, правила и регулативе у области животне средине, с тим што ће покушати да наведене прописе примени у своју корист тиме што ће чинити потребне измене и иновације у пословању
- *Тржишни став*- заузимају организације које ће пословање базирати на удовољавању жеља својих купаца које су у вези са животном средином
- *Став свих интересних група* који проширује претходно наведени став с тим што, осим купаца, посматра и уважава захтеве и осталих заинтересованих страна
- *Тамнозелени став* као став који промовише живот који треба бити у све већој хармонији са природом.

Избором адекватног става предузеће ће моћи да на адекватан начин планира свој будући развој.

Са историјског становишта можемо разликовати три различита начина управљања еколошком проблематиком:

- *Никаква активност*- организације прате еколошке прилике и оштећење животне средине када је већ прекасно
- *Наследне*- менаџмент чека одређену ситуацију у којој је потребно донети одлуку, уместо да се унапред припреме одређени кораци. Ове организације могу бити профитабилне, са краткорочног становишта, али никада неће бити сигурне да познају проблематичне области и недовољно су припремљене за случајеве када настану проблеми.
- *Проактивне*- организације врше мониторинг еколошких питања и интереса као део њихове свакодневне активности и припремају своје реакције пре него што ситуација постане критична. Ова стратегија не значи да ће

⁴ R. Freema, J. Pierce, R. Dood (1995): *Shades of Green: Business Ethics and the Environment*, New York, str. 11

друштво изаћи из проблема али су више спремна супростављању кризним ситуацијама.

Концепт одрживог развоја је добио на значају после Конференције о заштити животне средине у Рио де Жанеиру 1992. године. Веома важно питање које је покренуто на овој конференцији било је истицање улоге привреде у остваривању услова за одрживи развој. У Декларацији о животној средини и развоју, прихваћеној на Конференцији у Риу, прокламовано је 27 принципа (Агенда 21) којима се на глобалном нивоу нормативно регулише управљање заштитом животне средине и одрживим развојем. Агенда 21 обрађује најтеже проблеме у области заштите животне средине са којима се свет данас суочава и има за циљ да свет припреми за изазове 21. века. Она одражава глобални консензус и високи степен политичке сагласности о неодвојивости развоја и животне средине. За њено одговарајуће остваривање су најодговорније владе. Националне стратегије, политике, планови и програми су од приоритетног значаја за њено остваривање. Широко учешће јавности, невладиних организација и других група треба да буде што више подстицано.

Установљене су и бројне, данас веома значајне међународне невладине организације, као што су *Светски фонд за природу* (WWF - World Wide Found For Nature), *Oxfam International* и *Федерација Пријатељи Земље* (Friends of the Earth). Потребно је истаћи и допринос мањих невладиних организација одрживом развоју у целом свету.

До 2009. године укупно 106 влада земаља у свету је донело националне стратегије о одрживом развоју, међу којима и Влада Републике Србије а акциони план за спровођење Стратегије одрживог развоја наша земља је усвојила марта 2009. године.

Ове године је у Рио де Жанеиру одржана нова Конференција Уједињених Нација о одрживом развоју (20-22.06.2012). Циљ ове конференције био је да се постигне обновљени политички договор везано за одрживи развој, процени досадашњи напредак у реализацији задатака и циљева постављених пре 20 година, као и нови планови за будућност. Конференција је одржана после 20 година од прве такве конференције у Рију и десет година од конференције у Јоханесбургу.

Две основне теме о којима се разговарало на овој конференцији су: зелена економија и институционални оквир одрживог развоја у будућности. Значајна пажња је посвећена финансијским инструментима, укључивању свих заинтересованих страна и протоку информација а све у циљу постизања зелене економије и одрживог развоја који постају императив савременог друштва.

Осим развијених земаља, неразвијене и земље у развоју су посебно заинтересоване за одрживи развој и очување животне средине. Развијене земље су исказале заинтересованост и спремност да повећају издвајања БДП за међународну и билатералну помоћ неразвијеним и земљама у развоју у наредних десет година.

Са маргина друштва, свест о еколошким проблемима полако се ширила преко масовних медија. Екологија и еколошка свест постају нови дух времена, а еколошки покрет све масовнији и организованији задирући у подручја са којима их, у први мах, нико није доводио у везу, као на пример, економија и култура.

У данашње време све већи значај се придаје планирању и контроли загађења животне средине на свим нивоима, преко локалног, регионалног, националног па до међународног нивоа. Пошто нарушавање животне средине настаје пре свега у процесу производње, то се као услов управљања предузећем јавља потреба планирања и контроле загађења животне средине, то јест управљање еколошким ризицима који угрожавају квалитет животне средине.

Оцена и избор стратегије управљања ризиком обухватају следеће опције: компартивну анализа еколошког ризика, анализу ризика и користи и анализу користи и трошкова. *Компаративна анализа ризика* може помоћи у избору најподеснијег алтернативног инструмента за ефективну редукцију ризика. Ова стратегија управљања ризиком укључује упоређивање вероватноће процењеног ризика или резултате рангирања ризика две или више могућих опција политике (на пример, складиштење или спаљивање опасног отпада). *Анализа ризика и користи* истовремено разматра ниво ризика повезаног са еколошком опасношћу али и користи за друштво од регулисања дате

еколошке опасности. Задатак ове анализе је да максимира очекиване користи и смањење ризика (на пример, бензин-користи се као погонско гориво али загађује ваздух сагоревањем). *Cost-benefit анализа* је метода економске анализе којом се упоређују и вреднују све предности и сви недостаци неког привредног подухвата или пројекта анализом трошкова и користи. Анализа трошкова и користи упоређује граничну друштвену корисност политике смањења загађења са повезаним граничним трошковима. Ефикасан ниво еколошког ризика је онај на ком је гранична друштвена корисност једнака граничним друштвеним трошковима.

3. УТИЦАЈ КВАЛИТЕТА ПРОИЗВОДА И УСЛУГА НА КВАЛИТЕТ ЖИВОТНЕ СРЕДИНЕ И ПОВЕЋАЊЕ КОНКУРЕНТНОСТИ ПРИВРЕДЕ

Унапређење квалитета животне средине мора представљати континуиран процес у сваком предузећу. Предузеће мора посветити велику пажњу образовању, оспособљавању и мотивисању запосленог особља како би се код њих развила еколошка свест и одговорност да своје активности обављају свесни одговорности за животну средину. Све више се развијају нови производи и услуге који задовољавају критеријуме еколошке подобности.

Деведесете године прошлог века доносе нови квалитет. Еко подобност дефинитивно престаје да се посматра само као предуслов очувања квалитета животне средине. Савремени потрошач полако прихвата чињеницу да се еко подобност мора посматрати најшире могуће и да се употребљава као параметар вредновања у свим областима живота и рада. Еколошки захтеви у најширем смислу постају нешто што се мора испоштовати уколико се жели опстанак и напредак. Испитује се еко утицај који било која људска активност има на природу, човека као појединца и човечанство у целини. Крај прошлог века у развијеним земљама дочекан је са потпуно развијеном свешћу о неопходности еко вредновања и искључивања свега што на било који начин уназађује људски род.

Нови миленијуми доноси нове изазове и проблеме, али је јасна тежња светске заједнице за еко унапређењем у сваком смислу.

Еко подобност временом постаје животна филозофија. У том смислу сваки појединац се едукује да подржава захтеве да живи здраво и квалитетно.

Да би се обезбедило очување животне средине предузеће мора водити рачуна о складиштењу сировина које су неопходне за производњу као и о отпаду који настаје током производње. Уколико сировине које се складиште доводе до деградације животне средине предузеће мора предвидети посебне поступке и мере ради њене заштите и да води рачуна о третману отпада након производње. У свету се све више користе рециклажа и реиловање.

Рециклажа је процес издвајања материјала из отпада и његово поновно коришћење у исте или сличне сврхе. Процес укључује сакупљање, издвајање, прераду и израду нових производа из искоришћених ствари и материјала. Рециклажа има три основна принципа: смањити, поново користити и рециклирати. Рециклажом се постижу многобројни циљеви где се посебно истичу следећи: штедња сировинских ресурса, штедња енергије, заштита животне средине као и отварање нових радних места.

Еколошки приступ предузећа морају примењивати како при пројектовању и стварању производа тако и при коришћењу и расходовању производа где произвођач даје упутство где се наводе поступци који обезбеђују заштиту животне средине. Посебну улогу имају законски прописи који регулишу обавезе произвођача и корисника производа.

Са повећањем друштвене свести о важности очувања животне средине, јавља се потреба да предузећа покажу своје напоре и успехе којима решавају еколошке проблеме⁵. Јављају се такозвани зелени производи који доприносе заштити животне средине и који постају широко прихваћени од стране потрошача. Ови производи постепено заузимају значајно место у свести потрошача и бивају брзо прихваћени што води повећању

⁵ Бошковић, Г., Анђелковић-Пешић, М., *Управљање квалитетом- основа конкурентности предузећа и привреде*, Ниш, 2011, стр. 196

тржишног учешћа, прихода од продаје а последично и повећању профитабилности привреде и њеној конкурентности.

Једна од фирми која води рачуна о заштити животне средине је LG Electronics. Стратегија еколошког дизајна компаније LG смањује утицај на животну околину који настаје због развоја, производње и циркулације производа при чему побољшава ефикасност ресурса, могућност рециклирања и смањује количину опасних материја. Многи производи компаније LG користе еколошки дизајн: веш машине, ТВ апарати, преносни рачунари и телефони. Производи ове компаније штеде ресурсе и енергију и стварају мање отпада.

Еколошки дизајн се односи на активност смањивања утицаја на животну околину током развоја, производње и циркулације производа. Он подразумева систематску интеграцију еколошких аспеката у дизајн производа са циљем смањивања укупног еколошког утицаја производа од почетка до краја, као и на разне друге аспекте, као што су развој и поновно моделовање производа, цене, квалитет и сирови материјали, дизајн и производња, коришћење и одлагање у отпад. Као прва компанија у Кореји која је изјавила “чистија животна околина“ 1994. године, компанија LG Electronics има деценијску евиденцију вођства на пољу заштите животне околине. Као принципе су успоставили четири кључне стратегије еколошког дизајна: замена опасних супстанци, побољшање ефикасног коришћења енергије, побољшање могућности рециклирања и смањење коришћења ресурса.

Графичко решење које представља Еко знак Републике Србије изабрано је на конкурс 17. марта 2008. године. Овај знак представља спој два елемента: дрвета и коцке. Дрво симболизује природу, а коцка индустријски производ који конкурише за добијање дозволе за примену графичког приказа. Крошња дрвета је у облику коцке, то јест шестоугла, када се коцка постави у одређену пројекцију. Беле линије крошње представљају гране дрвета. Коцка има заобљене шпигеце како би добила на мекоћи и била што ближа природном облику.

Слоган ''Пријатељ животне средине'' представља асоцијацију на пријатељски однос између природе и производа који својим саставом и начином производње заслужује да носи графички приказ. Боје графичког приказа су тамнији и светлији тонови зелене боје. Зелена је боја природе и животне средине, што представља ресор који је у надлежности Министарства које додељује знак. Крајњи облик графичког приказа је концентрисан у кружну форму, јер је она најприлагодљивија кружном облику налепнице у случају да се графички приказ на тај начин мора додати производу а не директном штампом.

Геометријско решење графичког приказа урађено је у штриху (облик без градијента и ферлауфа) и као такво омогућава његово лако коришћење у свим облицима штампе, без бојазни од неочекиваног исхода у штампани, омогућавајући довољну читљивост графичког приказа и при значајним умањењима.

Група производа за које се додељује еко знак Републике Србије, као и критеријуми на основу којих се знак додељује истоветни су као за Цвет- Еко знак Европске Уније. Ова подударност је учињена из разлога што је Србија у обавези да приликом придруживања ЕУ, буде у стању да компанијама додељује Еко знак ЕУ на бази критеријума који су дефинисани за Цвет ЕУ.

Министар животне средине и просторног планирања др Оливер Дулић доделио је на Међународном сајму грађевинарства *South East Europe Belgrade Building Expo*, први еко знак Републике Србије Акционарском друштву за производњу грађевинског материјала Потисје Кањижа из Кањиже, и то за следеће производе: вучени црепови, пресовани црепови и производи за међуспратне конструкције, који су до данас једини производи који носе еко знак Републике Србије.

Интересовање за еко знак Републике Србије постоји. До сада је било неколико неуспешних покушаја да се добије овај престижни знак. Разлози за одбијање захтева за доделу еко знака су варирали од неадекватног производа, до немогућности испуњења задатих критеријума или непотпуне усаглашености са законском регулативом Републике Србије.

За даљи развој еко знака Републике Србије, уз стално информисање компанија и шире јавности, неопходно је изградити мрежу експерата и унапредити и развити лабораторије у Србији, како би се могли испитати сви параметри према захтеваним критеријумима, чиме би Министарство животне средине, рударства и просторног планирања, као институција у чијој је надлежности управљање националним еко знаком имало, јасан, квантификован доказ о испуњености захтева. Такође, еко знак не треба гледати само као показатељ за купце, да производ који га носи, има мањи негативан утицај на животну средину од других сличних производа који постоје на тржишту већ као моћан инструмент компанија којим ће се борити за нове клијенте и нова тржишта.

У Европској Унији је стандардизован зелени цвет као највише признање производима и услугама који не угрожавају здравље потрошача, радну и животну средину. Намера је да еко ознака, зелени цвет, буде препозната као Европска водећа награда за производе и услуге који су истински бољи за животну средину. Што значи, помоћи произвођачима, продавцима и пружаоцима услуга да добију препознатљив знак за примену стандарда и купцима да направе прави избор.

Шеме за еко означавање развијене су у многим деловима света како би служиле као водич еколошки свесним грађанима у избору производа. Иако су шеме још увек добровољне, омогућују јаке маркетиншке подстицаје: производи са еко етикетом имају неоспорну предност на тржишту. Преферирање таквих производа на тржишту подстиче и остале произвођаче на редизајнирање својих производа, амбалаже и процеса, како би били што прихватљивији и тако конкурисали за еко етикете.

Прва еко ознака за индустријске производе, под називом Плави анђеол уведена је у Немачкој 1977. године, након чега су своје еко ознаке појединачно увеле и друге западно европске државе, као на пример Француска (NF Environmental) или Велика Британија и Италија (Ecolabel). Канада следи поменуте примере и 1988. године уводи ознаку под називом Environmental Choice а њен сусед САД Green Seal. У Скандинавским земљама еко ознака носи назив White Swan, у Јапану Eco mark, у Сингапуру Green Label, у Шпанији Meedio Ambiente, у Хрватској Пријатељ

Околишта, у Пољској Ekologiczny, у Зимбабвеу Environment 2000.

4. ЗАКЉУЧАК

Активно учествујући на тржишту у све сложенијим условима предузећа морају обратити посебну пажњу на задовољавање стално растућих захтева друштва за датим нивоом квалитета животне средине. Све више се еколошка димензија уводи у квалитет производа, прљаве технологије се замењују еколошки чистим технологијама а на значају добија принцип одрживог развоја. Еколошки менаџмент се уводи на свим нивоима управљачке структуре и врши се притисак на предузећа да приступе увођењу система управљања заштитом животне средине (ЕМС).

Предузећа се све више труде да решавају еколошке проблеме. У ту сврху се стварају такозвани зелени производи који су у функцији смањења загађења животне средине. Еко етикете имају значајан утицај приликом куповине јер се код потрошача јавља осећај сигурности да производ не може негативно утицати на здравље и спремни су да издвоје већу суму новца за куповину еколошких производа у односу на традиционалне производе.

ЛИТЕРАТУРА

1. Андре П., Митровић Ж., *Основе модела еколошког система*, Институт за истраживања у пољопривреди Србија и УУПИК, Београд, 1996.
2. Бошковић Г., *Управљање квалитетом у индустрији*, Економски факултет, Ниш, 2004.
3. Бошковић Г., Анђелковић Пешић М., *Управљање квалитетом- основа конкурентности предузећа и привреде*, Економски факултет, Ниш, 2011.
4. Freema R., Pierce J., Dood R., *Shades of Green: Business Ethics and Environment*, Oxford University Press, New York, USA, 1955.
5. Љешевић М., *Систем управљања квалитетом животне средине*, Директор, бр.4-5, Београд, 1995.

6. Милисављевић М., *Менаџмент у функцији иновација*, Књига И, Голдмарк, Београд, 1996.
7. Службени гласник РС, бр. 3/2009, Правилник о ближим условима и поступку за добијање права на коришћење еколошког знака, елементима, изгледу и начину употребе еколошког знака за производе, процесе и услуге.
8. Стефановић В., Глигоријевић Ж., *Економика туризма*, СВЕН Ниш, 2010.

